

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 8

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1906–1916)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНЮК

Автори коментарів: О.Вінниченко, Л.Войтович,
М.Капраль, Я.Книш, О.Кулчицький,
С.Панькова, Л.Тимошенко, А.Фелонюк

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2007
- © Коментарі, автори, 2007
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2007

РОЗДІЛ II

ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ,
ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗСЕЛЕННЯ В'ЯТИЧІВ

Кілька заміток з приводу новіших праць

А.А.Шахматов — Южные поселения вятичей (відб[итка] з “Известий Импер[аторской] академии наук”), Спб, 1907.

П.И.Якобий — Вятичи Орловской губернии (Записки Импер[аторского] географического общества по отдел[ению] этнографии, XXXII), Спб, 1907.

В.А.Городцов — Древнее население Рязанской губернии (по поводу статьи А.А.Шахматова), (Известия отд[еления] рус[ского] языка, 1908).

А.Л.Погодин — “Записки Импер[аторского] географического общества” і т. д. (рец. на працю Якобія), (Известия отд[еления] рус[ского] яз[ыка], 1908).

В'ятицьке плем'я, таке далеке від руського життя XI—XII в. в своїх неприступних “бринських” лісах, описане київським літописцем як найбільш некультурне з сучасних племен, і в додатку якимсь загадковим способом, з незвісних мотивів, випроваджене “від ляхів”, не може не займати увагу дослідників і не перестав давати привід до різних більше або менше сміливих теорій. Так от д-р Якобій, лікар-психіатр, приглядаючися до потомків в'ятицької людності Орловської губ[ернії], прийшов до висновків про її різку етнічну окремішність від великоруської людності і на підставі географічної ономастики сеї території вважає тутешню людність в основі своїй східно-фінською. Д.Спіцин в своїх недавніх “Историко-археологических разысканиях” (див. “Записки”, т. ХСІІІ) також відмовляє в'ятичам слов'янства, — по його гадці, дорога з Чернігова на північ була утруднена “не столько непроходимостью брынских лесов, сколько диким нравом, занимавших эту область вятичей — странного племени, может быть, даже не славянского происхождения, видимо не желавшего никакого общения с Русью и враждебно к ней расположенного”. Проф. Погодін, розбиваючи філологічні підстави теорії д-ра Якобія, його в'ятицько-фінські паралелі, висуває іншу теорію, — по його гадці, правильне толкування зібраного Якобієм матеріалу “открыло бы нам картину далекого расселения литовского племени на восток”*, себто в землю в'ятичів; на жаль, тільки він ухиляється від ближчого пояснення і аргументування сеї тези. Городцов вірить в ближче споріднення в'ятичів з радимичами, а також і в те, що обидва сі племена походять від ляхів, доказ на те бачить в подібностях археологічного матеріалу в'ятицького і радимичького, особливо семикінцевих привісок, а щодо лядського походження — потвердження тому додає в нахідці рунічних знаків на урнах з В'ятицької землі, подібних до урн західнослов'янських і польських (автор тут посилається на працю Лецевського*); однак далі

він, очевидно, вагається між гадкою про лядське походження і міграцією з заходу, з-під ляхів. Ак[адемік] Шахматов, що також був прийняв таке толкування літописного тексту, тепер в'ятичів виймає з-під нього, з огляду, що в новгородській версії літописі* маємо переказ про лядське походження самих тільки радимичів — “о ляшском происхождении (в'ятичів) не может быть и речи”, зате радимичів готов він уважати таки ляхами — “отъ рода Ляховъ”: вони “обрусели, приняли язык русский” під впливом в'ятицької колонізації, що покрила радимичів, відступаючи з полудня, і сей факт дав привід літописцеві зв'язати сі два племена разом і дати їм спільне походження.

Завважу до сеї літописної традиції, що ми властиво не маємо причини дуже сильно противставляти новгородській версії, де говориться про походження “отъ рода Ляховъ” радимичів, і “Повісті”, де мова про походження “отъ Ляховъ” радимичів і в'ятичів*. Ріжниця в давності обох текстів невелика, і авторитетність обох більш менш однака. Новгородська версія не виключає сеї другої, бо говорить при нагоді війни Володимира з радимичами тільки про радимичів, отже, з неї не можна вивести, щоб про в'ятичів автор не знав також переказу чи здогаду. Обидва тексти мають однакове право на увагу — або не мають його. І значіння їх однакове — обидва говорять про походження від ляхів, а не перехід з лядського пограниччя, як пробували се толкувати. Се зовсім виразно каже новгородська версія про радимичів. Менше виразистий текст “Повісті”, зовсім очевидно, має таке ж значіння, як і текст Новгородської версії. Але ті вагання в становищі щодо сеї звістки, які ми бачимо у дослідників, котрі не відважуються просто попрощатись з нею, як з простим непорозумінням київських книжників чи київської традиції, але ї не знають, що з нею зробити, — найліпше показують, як трудно зробити що-небудь з сею звісткою.

Тепер щодо руху в'ятичів з полудня, яким, мовляв, були покриті радимичі. Шахматов виводить се з реконструкції літописного оповідання* про похід Святослава на козар і в'ятичів. В літописі маємо:

«И посылаше къ странамъ глаголя: “Хочю на вы ити”. И иде на Оку рѣку и на Волгу. И налѣзе Вятичи, и рече имъ: “Кому дань даете?” Они же рѣша: “Козаромъ по щелягу отъ рала даемъ”. В лѣто 6473. Иде Святославъ на Козары; слышавъше же Козаре изидоша противу съ княземъ своимъ каганомъ, и съступиша ся бити ся и бывши брани межи ми одолѣ Святославъ Козарамъ и градъ ихъ Бѣлу Вежю взя. И Ясы побѣди и Касогы и приде къ Киеву. Въ лѣто 6474. Вятича побѣди Святославъ и дань на нѣ възложи».

Зазначені курсивою слова Шахматов вважав пізнішими додатками і дає таку реконструкцію початкового тексту:

«И посылаше къ странамъ глаголя: “Хочю на вы ити”. И иде на Вѣлгу на Козары. И налѣзе Вятичѣ и рече Вятичамъ: “Кому дань даете?” Они же

рѣша: “Козаромъ по щелягу отъ рала даемъ”. Слышавъше же Козаре изидоша противу съ княземъ своимъ каганомъ и съступиша ся битъ ся, и бывъши брани одолѣ Святославъ Козаромъ и градъ ихъ Бѣлу Вѣжю взя. И Ясы побѣди и Касоги и прииде къ Києву и побѣди Вятичѣ и дань на нѣ възложи».

Шахматов зовсім справедливо, як мені здається, відчув, що се оповідання про війни з козарами і в'ятичами дуже мало підходить до епічного стилю Святославової легенди. Але зроблені ним дрібні поправки не правляють діла. Справедливо завважив він, що слова “Слышавъше же Козаре” продовжують гадку “Посылаше къ странамъ глаголя: “Хочю на вы ити”. Але в'ятичі розбивають сю зв'язь. Коли схочемо видобути властиву зв'язь гадок, мусимо викинути в'ятичів з сього оповідання зовсім, і тоді дістаємо:

«И посылаше къ странамъ глаголя: “Хочю на вы ити”. И иде на Вѣлгу на Козары. Слышавъше же Козаре изидоша противу съ княземъ своимъ каганомъ и съступиша ся бити, и бывъши брани, одолѣ Святославъ Козарамъ и градъ ихъ Бѣлу Вѣжю взя. И Ясы побѣди и Касоги и прииде къ Києву».

І потім безпосередньо:

“Иде Святославъ на Дунай на Българы. И бившимъся одолѣ Святославъ Болгаромъ и взя городовъ 80 по Дунаю. И сѣде ту въ Переяславци, емля дань на Болгарѣхъ”.

Поza тим лишається самостійне оповідання інше:

«Иде Святославъ на Оку рѣку. И налѣзе Вятичи. И рече имъ: “Кому дань даете?” Они же рѣша: “Козарамъ по щелягу отъ рала даемъ”. [Тут могла бути відповідь Святослава в тім стилі, як в аналогічнім оповіданні про похід Олега на радимичів або сіверян: “Не давайте Козарамъ, но мнѣ давайте”]. И побѣди Вятичъ Святославъ и дань на нихъ възложи». [А може, й не було тут того: “побѣди”, а просто тільки: “и възложи дань на нихъ”].

В літописнім оповіданні, очевидно, зложені докупі сі два оповідання. Фраза: “и приде къ Києву”, що опинилася перед кінцем походу на в'ятичів, вказує на се доста виразно. Може бути, що згадка про Волгу належить до сього ж походу на в'ятичів, і в оповіданні про похід на хозар не було сього слова; знаємо, що в тім часі стався руський погром не тільки на долішній Волзі, а і на середній, в краю буртасів і болгарів (див. “Історію України[-Руси]”, І², с. 409) — отже, сей похід на Оку міг бути вступом до походу на середню Волгу, на болгар. Та се вже буде дальший здогад. Поки що станемо на тім, що оповідання про похід на в'ятичів — се пізніший придатак до оповідання про похід на хозар, контамінація зв'язана з походом на в'ятичів. Супроти того здогад ак[адеміка] Шахматова, що Святослав здибав в'ятичів десь по дорозі на долішню Волгу, на Подонні — упадає і, на мою думку, д. Шахматову треба се толкування покинути.

З ними упадає і одинока підстава його гіпотези про оселі в'ятичів на Подонні і пізніший перехід на Оку*. Поріччя Оки зістається їх територією і давнішою і новішою, і в'ятицький рух на північ, де вони мали би покрити радимичів, не має за собою ніяких даних.

Відплив степової людності на північ, під натиском степових орд, починаючи від угорського руху IX в. і кінчаючи половецьким, по всякій правдоподібності мав вплив на сильніше залюднення лісового поясу. Але нема підстави зв'язувати спеціально з сим рухом колонізацію поріччя середньої Оки, території рязанської. Відплив степової людності мусимо представляти собі в певній аналогії з попереднім рухом в степах — як тоді слов'янська людність ширилася з своїх давніших осад в напрямі полуднево-східнім, по рікам і торговельним дорогам, так тепер, відступаючи, вона мусила зовсім натурально тягнути до головних осель своїх земляків, з котрими зв'язана була торговельними і всякими іншими відносинами, так що рух сей мусив іти не так на північ, як на північний захід (пор.: "Історія України[-Руси]", I², с. 206). Розуміється, могло з Подоння багато заходити і на пізнішу рязанську територію, але сей рух з полудня трудно класти "во главу угла" рязанської колонізації. Головне значіння мусив мати рух на Оці з горішнього, в'ятицького поріччя і з горішньої Волги. Д.Городцов у своїй статті, розбираючи археологічний матеріал, на жаль, не застановився над сим питанням, наскільки рязанські могили X—XI в. мають — або не мають — тісніші аналогії з старинностями Подоння (правда, що сі останні дуже слабо просліджені!); він вказує на аналогії матеріалу з північної Рязанщини з матеріалом кривицьким, полудневої Рязанщини — з матеріалом радимичьким; чомусь поминає важніше — аналогії з археологічним матеріалом в'ятицьким, хоч і вважає колонізацію полудневої Рязанщини рішучо в'ятицькою.

При тім ставить теорію про повну відмінність кривицької колонізації північної Рязанщини і її полудневого, в'ятицького заселення: та йшла між фінську колонізацію і осідала між неї, ся виганяла фінську людність, здобуваючи її городки, витісняючи з краю. Теорія сміла, але звучить не дуже ймовірно і вимагає перевірки.

І кінець кінцем насувається знов те саме питання, зазначене мною вже давніше ("Історія України[-Руси]", I², с. 166): самі в'ятичі чи не були вже слов'янською (радимицькою, можливо) колонізацією на фінським уже ґрунті, і чи не в сій обставині, що се була пересаджена на фінський ґрунт радимицька колонізація, треба шукати об'яснення сих фактів, що в традиції радимичі і в'ятичі являються близько спорідненими племенами, а далі в своїм етнічним розвої розходяться: радимичі зістаються в складі білоруської групи, в'ятичі — великоруської. Д-р Якобій взявся за доказ сеї тези про фінську основу в'ятицької колонізації з засобами негодящими. Але, може, приглянувшись до місцевої хоро- і топографії, археології й етнології, можна знайти більш серйозні вказівки на таку фінську основу.

До питання про розселення в'ятичів.

Кілька заміток з приводу новіших праць

Публікується за виданням: *Грушевський М.* До питання про розселення в'ятичів. Кілька заміток з приводу новіших праць // ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. ХСVIII. — Кн. VI. — С. 5–9. Автограф зберігається у: ЦДІА України у Львові. — Ф. 401, оп. 1, спр. 46, арк. 71–78.

с. 192 ...открыло бы нам картину далекого расселения литовского племени на восток... — цитата із рецензії О.Л.Погодіна на дослідження П.І.Якобія (Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — СПб, 1908. — Т. XIII. — Кн. 3. — С. 410), в якій є пропуск: після слова “племени” пропущено “от Нимана”.

...на працю Лецеєвського... — йдеться про публікацію: *Lecejewski J.* Napisy runiczne na urnach z Alekanowa (Ustęp z obszerniejszej pracy: O runach i pomnikach runicznych Słowiańskich // Древности. Труды Московского археологического общества. — М., 1901. — Т. XIX. — Вып. II. — С. 39–46.

с. 193 ...що в новгородській версії літописі... — йдеться про Новгородський перший літопис (див. його публікацію: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.; Ленинград, 1950).

...про походження “от Ляхов” радимичів і в'ятичів — частина сучасних дослідників підтримує думку про західнослов'янське походження радимичів та в'ятичів (див.: *Толочко О.П.* Про походження поземельної форми данини на Русі в IX–X ст. // УІЖ. — К., 1986. — № 9. — С. 104–109).

Шахматов виводить се з реконструкції літописного оповідання... — свої погляди щодо реконструкції найдавнішого літописання О.Шахматов пізніше розвинув у таких працях: *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб, 1908; *Його ж.* “Повесть временных лет”. — Петроград, 1916. — Т. 1.

с. 195 ...його гіпотези про оселі в'ятичів на Подонні і пізніший перехід на Оку — результати сучасних археологічних досліджень свідчать, що в IX–XIII ст. в'ятичі заселяли басейн верхньої та середньої Оки і Волго-Окського межиріччя (*Никольская П.Н.* Земля вятичей. К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX–XIII вв. — М., 1981. — 296 с.).

Я.К.

Лопушанський “Святовид”

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Лопушанський “Святовид” // ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. ХСVIII. — Кн. VI. — С. 147–148.

М.Грушевський подав від імені редакції цей важливий для ранньослов'янської етнології та етнографії матеріал про сенсаційну знахідку язичницького божества. Джерелом інформації та безпосереднім обсерватором пам'ятки був відомий український учений-етнолог В.Щербаківський, з яким М.Грушевський підтримував дружні стосунки довгі роки. Тепер унікальна пам'ятка знаходиться у приміщенні Національного музею у Львові (вул. Драгоманова, 42), коли її у 1961 р. було перевезено із села Лопушні Рогатинського району Івано-Франківської області.

Лопушанський “Святовид” з часу введення в науковий обіг став предметом зацікавлених розвідок та різних гіпотез учених різних країн (А.Шнайдера, Б.Януша, В.Антоневича, Й.Соколовської, Л.Нідерле, А.Брікнера, Ф.Гуревича, М.Бандрівського та ін.). У першій половині XX ст. дослідники, які вивчали пам'ятку, схилились до її тюркського походження. Проте загалом в історіографії переважає інша пози-

ЗМІСТ

с. тексту с. ком.

<i>М.КАПРАЛЬ, А.ФЕЛОНЮК. Передреволюційне десятиліття великого історика України (1906—1916) . . . . .</i>	<i>V</i>	
Розділ I. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
До біографії митрополита Онисифора Дівочки	3	590
З облоги Белза в 1352 р.	7	592
Одна з українських колекцій	8	593
Рожне поле	11	594
Студії з економічної історії України	13	596
Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною	76	602
Байда-Вишневецький в поезії й історії	90	604
Сучасна вірша про неволю Вишневецького	116	606
До портрета Мазепи	120	607
Ще до портрета Мазепи.	122	608
Шведсько-український союз 1708 р.	123	609
Новий хозарський текст про війни Олега	135	610
Український рух на схід. Розселення за московською границею до 1648 р.	140	611
Розділ II. ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ, ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА	173	614
Коли сфабрикована грамота Любарта луцької катедри?		
Критична замітка	175	614
Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво	177	615
Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності	185	616
До питання про розселення в'ятчів. Кілька заміток з приводу новіших праць	192	621
Лопушанський "Святовид"	196	621
Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки	197	622
Останні випуски праці проф. Жуковича про релігійні відносини XVII в.	217	624
Останні томи "Архива Юго-Западной России"	224	627
Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства	229	628
Нові гіпотези з історії староруського права. Критичні замітки з приводу праці К.Л.Геца	266	641
Новіша література по історії В[еликого] кн[язівства] Литовського. Критичний огляд	285	643
Короткий огляд української історії	303	647
Українська справа в її історичному розвитку	312	649
Глинський Михайло Львович	338	651
Гонта	340	654

Запоріжжя і Запорізька Січ (Січа)	342	656
[Виступ на загальних зборах НТШ 30 квітня 1907 р.]	350	657
[Виступ на загальних зборах НТШ 12 травня 1909 р.]	352	658
Розділ III. АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ ТА ПЕРЕДМОВИ	355	659
Лист Володимирської громади з 1324 р. (Факсиміле листа й печатки)	357	659
Матеріали до історії Коліївщини. IV. Оповідання очевидця про смерть Гонти	361	660
Три листи Волод[имира] Антоновича до Антонія Мйодушевського	364	662
Записка Гендльовіка про банатських запорожців	371	664
До історії Остриянинової еміграції. Постриження вдови Остриянина в Москві	372	664
Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р.	376	665
Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців	387	665
Вступне слово [до т. LXIX “Записок НТШ”]	529	671
Передне слово [до: Свендїцький І. Опис рукописів народного дому]	531	671
Передмова [до т. ХСІІ “Записок НТШ”]	533	673
Від комісії [Передмова до т. VIII “Жерел”]	534	674
Від комісії [Передмова до т. ХХІІ “Жерел”]	538	677
Розділ IV. НЕКРОЛОГИ	539	678
Богдан Бучинський. Посмертна згадка	541	678
Пам’яті Никандра Молчановського	543	680
Петро Голубовський. Некролог	550	684
Микола Дашкевич. 1852—† 20.I.1908	553	687
Пам’яті Володимира Антоновича	558	691
Кн[язь] Ян-Тадеуш Любомірський. (Некролог)	560	693
Ф. Леонтович—В. Ключевський—Д. Самоквасов. (Некрологічні замітки)	562	694
В. І. Сергеевич. Посмертна згадка	568	701
Пам’яті Євгена Голубінського	570	702
Пам’яті Якова Шульгина	575	705
Пам’яті Миколи Лисенка. Промова Мих[айла] Грушевського	579	709
Іван Филевич. Некрологічна замітка	584	713
Костянтин Михальчук	587	716
Пам’яті Володимира Лозинського	589	719
КОМЕНТАРІ	590	
СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	720	
ПОКАЖЧИК	726	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	753	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 8

Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Коректори *М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянин*

Здано на складання 21.02.2006. Підп. до друку 17.11.2006.
Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 62,56.
Умовн. фарбовідб. 62,98. Обл.-вид. арк. 55,00. Наклад 5000 прим.
Свідоттво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 14. Зам. 432-7.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 8: Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”. — 2007. —
776 с.

ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-484-0 (т. 8).

Восьмий том зібрання праць М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки” і охоплює період 1906—1916 рр. У томі вміщені численні історичні статті, огляди, рецензії, археографічні передмови та публікації вченого, некрологи й посмертні згадки про істориків, суспільних діячів — сучасників М.Грушевського.

Видання розраховане для істориків, етнографів, філологів та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)